

Tâbiîn Müfessirlerinden Dahhâk b. Müzâhim'in İbâdât Özelinde Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımı

Serkan Göktaş¹

Öz

Tâbiîn kuşağının önde gelen isimlerinden biri olan Dahhâk b. Müzâhim, genel anlamda klasik tâbiîn tefsir metodunu takip etmekle birlikte, özellikle ahkâm içeren âyetleri yorumlarken bu âyetlerden fikhî hükümler istinbat etme eğilimi göstermiştir. Bu makalede, öncelikle Dahhâk'ın hayatı ve tefsir metoduna kısaca değinilmiş; akabinde, ibadetler bağlamındaki ahkâm âyetlerinden nasıl hüküm çıkardığı ve bu hükümlerin tefsir ve fikhî disiplinlerindeki yeri ve karşılığı incelenmiştir. Çalışmanın kapsamı ibadet konuları ile sınırlandırılmış olup, ahkâma dair diğer alanlardaki görüşlerine yer verilmemiştir. Araştırmada, ibadetlerle ilgili âyetler, Dahhâk'ın rivayetleri merkeze alınarak tahlil edilmiş ve diğer müfessirlerin bu konudaki yaklaşımlarıyla mukayese imkânı sunulmuştur. Bu inceleme neticesinde, söz konusu dönemin ahkâm tefsiri metoduna ve erken dönem fikhî yorumlarına ışık tutacak veriler elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tâbiîn, Dahhâk b. Müzâhim, Ahkâm, İbadet.

Göktaş, Serkan. "Tâbiîn Müfessirlerinden Dahhâk b. Müzâhim'in İbâdât Özelinde Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımı". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Mart2026): 326-342. <https://izlik.org/JA85ZP67PP>.
<https://doi.org/10.32711/tiad.1822923>

Geliş Tarihi	13.11.2025
Kabul Tarihi	05.02.2026
Yayın Tarihi	31.03.2026
*Bu CC BY-NC lisansaltında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Muş, Türkiye, serkangoktas66@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4701-3090

Approach of Dahhâk b. Müzâhim one of the Tabi'in Exegetes of the Legal Verses in the Context of Worsihp

Serkan Göktaş¹

Abstract

One of the leading figures of Tabi'un generation, Dahhak ibn Muzahim, generally followed classical Tabi'un exegetical method, but he showed a tendency to derive legal rulings from verses containing legal provisions when interpreting such verses. This article first briefly discusses Dahhâk's life and exegetical method; it then examines how he derived rulings from verses of law in context of worship and place and counterpart of these rulings in the disciplines of exegesis and jurisprudence. The scope of study is limited to subject of worship and does not cover his views on other areas of jurisprudence. In the research, verses related to worship were analyzed with a focus on Dahhâk's narrations, and an opportunity for comparison with approaches of other exegetes on this subject was provided. As a result of this examination, data was obtained that sheds light on method of legal exegesis of that period and early jurisprudence interpretations.

Keywords: Tâfsir, Tabi'un, Dahhak ibn Muzahim, Legal Rulings, Worship.

Göktaş, Serkan. "Approach of Dahhâk b. Müzâhim one of the Tabi'in Exegetes of the Legal Verses in the Context of Worsihp". *Türkiye Journal of Theological Studies* 10/1 (Mart2026): 326-342. <https://izlik.org/JA85ZP67PP>. <https://doi.org/10.32711/tiad.1822923>

Date of Submission	13.11.2025
Date of Acceptance	05.02.2026
Date of Publication	31.03.2026
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

² Dr., Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Exegesis, Muş, Türkiye, serkangoktas66@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4701-3090

Giriş

Naklettiği rivâyetler ve öne sürdüğü görüşler ile kendisinden sonra gelen âlimleri etkileyen tâbiîn neslinin önde gelen âlimlerinden Dahhâk b. Müzâhim'in (ö. 105/723) hayatı, tefsiri ve tefsirdeki metodunun kısaca ele alındığı bu çalışmada onun, ahkâm âyetlerini yorumlama biçimi ve fikhî görüşleri, ibadetler konusu özelinde irdelenmiştir. Dahhâk'ın temizlik (abdest, gusûl, teyemmüm), namaz, oruç, zekât, hac ve kurban ibadetlerine dair görüşleri konuyla ilgili âyetlere getirdiği yorumlar üzerinden izah edilmeye çalışılmıştır.

Dahhâk gibi önemli bir tâbiîn müfessirinin tefsiriyle ilgili çok az çalışmanın olması tefsir alanında boşluğun meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Bilhassa onun fikhî yönünün ele alınmayışı eksiklik olarak değerlendirilmelidir. Bu makalenin mevcut eksikliği tamamlama amacıyla kaleme alındığı ifade edilebilir. Zira tâbiîn döneminin en önemli âlimleri arasında sayılan Dahhâk'ın ahkâm âyetlerine yaklaşımının belirlenmesi ve fıkha dair serdettiği görüşlerinin gün yüzüne çıkarılması o dönemin fikhını anlamak açısından önemli bir durum olarak görülmelidir. Fıkıh ilminin tam anlamıyla teşekkül etmediği bir dönemde yaşayan Dahhâk'ın fikhî görüşlerinin açığa çıkarılması, ilk dönem fıkıhın tarihi serencamı hakkında fikir edinilmesine katkı sağlayacağı muhakkaktır. Özellikle ibadetler ile ilgili düşüncelerinin fikhî boyutta ele alınması, fıkıh ilminin teşekkülüne yol açan tâbiîn âlimlerinin konuyla ilgili genel kanaatlerin bilinmesine yardımcı olacaktır. Bu kanaatlerin ortaya çıkışı, günümüz fıkha dönük tefsir çalışmalarına ışık tutacağı aşîkârdır. Ulaşılan sonuca göre denilebilir ki selef düşüncesinin fıkha bakan yönünün âyetler üzerinden araştırılması, Kur'an'dan hüküm istinbât etmenin temel metodunun öğrenilmesinde pay sahibi olacaktır.

Dahhâk özelinde selef düşüncesinin her yönüyle ele alınması ya da ahkâm âyetlerinin tamamını kapsar nitelikte bir çalışmanın yapılması, böylesi sınırlı bir araştırmada mümkün görünmemektedir. Bundan ötürü bu çalışma Dahhâk'ın sadece fıkha dair ibadetlere taallûk eden görüşleri ele alınmış; konu bununla sınırlandırılmıştır. Bu anlamda araştırmada Dahhâk'ın ibadetler dışındaki diğer görüşleri incelenmemiştir.

Araştırmada ahkâma dair âyetler, Dahhâk tefsiri merkeze alınarak incelenmiş ve onun Kur'an'dan hüküm istinbât etme yöntemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bununla beraber hem sahâbeye ait görüşlerin tâbiîn fikhî yaklaşımlarının nasıl şekillendirdiğinin anlaşılması hem de Dahhâk'ın diğer müfessirlerle hemfikir olduğu görüşlerinin kayda alınması açısından aynı konular, farklı tefsir kitaplarından irdelenmiştir. Öncelikle âyet meâlleri verilmiş ve Dahhâk'ın hem kendisine has görüşleri ile sahâbe ve tâbiîn âlimlerine dayanarak serdettiği görüşleri zikredilmiştir. Daha sonra aynı âyetlere yönelik diğer müfessirlerin yaptığı yorumlar ele alınmış ve Dahhâk'ın müfessirlerle aynı kanaate sahip olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Konuyla ilgili alan yazında Hüseyin Halil'in kaleme aldığı "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi"³ ile Yahya Arslan'ın "Türk Müfessir Dahhâk b. Müzâhim ve Tefsiru Dahhâk"⁴ adlı makalesi, iki önemli çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki çalışmanın da Dahhâk'ın hayatı ve belirli bir ölçekte

³ Hüseyin Halil, "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/4 (2024), 1200-1202.

⁴ Yahya Arslan, "Türk Müfessir Dahhâk b. Müzâhim ve Tefsiru Dahhâk", 2. Uluslararası Türkiyât Kongresi Çankırı (2023), 889-894.

tefsirdeki metodunu ele alıp fikhî görüşlerine temas etmemeleri, onun ahkâm âyetlerine yaklaşımının yeterince incelenmediğinin göstergesi sayılabilir. Bu makalenin Dahhâk'ın ahkâm âyetlerini nasıl yorumladığı üzerinden fikhî görüşlerini ele alması ile diğer çalışmalardan konu açısından ayrıldığı söylenebilir. Öte taraftan Abdurrahim Yahya el-Hamûdî'l-Çâmidî'nin kaleme aldığı *Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî ve Tefsîruhü fî Kur'âni'l-Kerîm*⁵ adlı çalışmasının da bizim çalışmamızdan daha kapsamlı ve konu açısından da farklı olduğu görülmektedir. Burada yapılan çalışmada ise, Dahhâk'ın ibadetler özelinde ahkâm âyetlerine yaklaşımı ele alınmış ve o dönem içerisinde Kur'an'dan hüküm çıkartmanın boyutu yakalanmaya çalışılmıştır. Yoksa bu çalışma, Dahhâk'ın hayatı ve tefsirdeki metodu ile ilgili bir çalışma değildir.

1. Dahhâk b. Müzâhim ve Tefsirdeki Metodu

Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî'nin nerede doğduğu hakkında fazla bir malûmat olmamakla beraber dönemin eğitim-öğretim açısından önemli merkezleri sayılan Semerkant, Belh ve Kûfe gibi yerlerde eğitim aldığı söylenmektedir. Dahhâk, İbn Abbâs, Ebû Saîd el-Hudrî, İbn Ömer gibi pek çok sahâbeden hadis rivâyet etmiş ve kendisinden sonra gelen birçok muhaddis de ondan hadis rivâyet etmiştir. O, muhaddis kimliğinin dışında bir müfessirdir.⁶ Müfessirlerin birinci tabakasından olan Dahhâk, tâbiûn âlimleri arasında yer almaktadır.⁷ İlk dönem tefsirlerinden sayılan Dahhâk'ın tefsiri, Tâberî,⁸ Begavî,⁹ Kurtubî,¹⁰ İbn Kesîr¹¹ gibi kendisinden sonra gelen pek çok müfessire kaynaklık etmiştir.¹²

Tefsirinin en önemli tahkiki, Muhammed Şükrü Ahmed ez-Zâviyeti tarafından Kâhire'de basılan nüshadır. Mushaf tertip sıralamasına uyularak hazırlanan tefsir, ilk dönem tefsir tarzında yazılmış olup tüm âyetler tefsir edilmemiştir. Bazı yazarlar aksini iddia etse de¹³ ilk dönem tefsir kitaplarının rivâyetler ışığında sadece bazı âyetlerde geçen belli başlı kelimeleri açıklamaları, onları tam teşekküllü bir tefsir dışında bıraktığı iddia edilmektedir.¹⁴ Dahhâk'ın görüşlerinin derlendiği tefsirde de bu metodun uygulandığı

⁵ Abdurrahim Yahya el-Hamûdî'l-Çâmidî, *Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî ve Tefsîruhü fî Kur'âni'l-Kerîm* (Mekke: Câmiâtü Ümmü'l-Kura, 1986), 66-77.

⁶ Dahhâk b. Müzâhim, Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî, *Tefsîrû Dahhâk*. thk. Muhammed Şükrü Ahmed ez-Zâviyeti (Kâhire: Dârü's-Selâm, 1999), 1/174; Muhammed Doğru, "Dahhâk b. Müzâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 20 Temmuz 2025); Halil, "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi", 1200; Hidâyet Aydar, "Hicrî İkinci Asırda Tefsir Hareketi: Tâbiûn Müfessirler ve Tefsirleri", *Hicrî İkinci Asırda İslami İlimler*, (2022), 338.

⁷ Arslan, "Türk Müfessir Dahhâk b. Müzâhim ve Tefsiru Dahhâk", 889.

⁸ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Tâberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezi'l-Bühûsi ve'd-Dirasâtü'l-İslâmiyye, 2001), 20/7.

⁹ Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdillâh en-Nemr (Riyad: Dârü't-Tayyibe, 1988), 7/69.

¹⁰ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. EbîBekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006), 19/7.

¹¹ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâmüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd. (Kahire: Mektebetü Kurtuba, 2000), 2/261.

¹² Arslan, "Türk Müfessir Dahhâk b. Müzâhim ve Tefsiru Dahhâk", 894; Halil, "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi", 1201.

¹³ M. Zeki Duman, "Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyetleri (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1984), 229-231; Nurettin Turgay, "Tabi'unun/Tabiilerin Tefsir İlimindeki Yeri", *Bilimname* 8/18 (2010), 106.

¹⁴ Aydar, "Hicrî İkinci Asırda Tefsir Hareketi: Tâbiûn Müfessirler ve Tefsirleri", 330.

görülmektedir. Zira Dahhâk, sadece tefsire muhtaç olduğunu düşündüğü bazı kelimeleri açıklamış bazen de konuyla ilgili düşüncelerine kısaca yer vermiştir.¹⁵ Bununla beraber onun bazı âyetleri uzunca açıkladığı da görülmektedir.¹⁶ Genel anlamda çoğu âyetin tefsir edilmediği Dahhâk tefsirinin küçük hacimli ve sade bir tefsir hüviyeti taşıdığı söylenebilir.¹⁷

Dahhâk'ın tefsirde Kur'an'ı Kur'an'la¹⁸ Kur'an'ı sünnetle¹⁹ Kur'an'ı sahâbe²⁰ ve tâbiîn âlimlerinin sözleriyle²¹ tefsir etme metodunu kullandığı söylenebilir.²² O, tefsirinde esbâb-ı nüzûl,²³ nâsih-mensûh,²⁴ hurûf-ı mukattaa,²⁵ garibü'l-Kur'an,²⁶ Mekki-Medenî²⁷ ve muhkem-müteşâbih²⁸ gibi ulumü'l-Kur'an konularına başvurmaktadır. Bununla beraber kelime tahlilleri yaparak²⁹ bazı kelimelerin i'râbıyla ilgili malûmatlar paylaşmaktadır.³⁰ Ayrıca o, kıraat farklılıklarına değinerek³¹ şiirle istiştatta³² bulunmakta ve bazı yerlerde isrâiliyyâta başvurmaktadır.³³ Sık olmamakla beraber onun bazı kelimelerin hangi lehçeye ait olduğunu³⁴ ve belâgat özelliklerini belirttiği de gözlemlenmektedir.³⁵

¹⁵ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 225, 236, 315, 317, 318, 321, 322; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/96-102; Muhsin Abdülhamid, *Tetavvürü Tefsîrü'l-Kur'ân* (Bağdat: t.s.), 39-41; Arslan, "Türk Müfessir Dahhâk b. Müzâhim ve Tefsiru Dahhâk", 889-894; Halil, "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi", 1201, 1202.

¹⁶ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/336, 337.

¹⁷ Halil, "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi", 1201.

¹⁸ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/150, 1/436; 2/975.

¹⁹ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/167, 180.

²⁰ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/162.

²¹ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/482.

²² Arslan, "Türk Müfessir Dahhâk b. Müzâhim ve Tefsiru Dahhâk", 894; Turgay, "Tabiu'unun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri", 102; Duman, "Tabiün Döneminde Tefsir Faaliyetleri (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)", 229-230.

²³ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 2/565, 935; Halil, "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi", 1206, 1207.

²⁴ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/172, 173; Halil, "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi", 1205, 1206.

²⁵ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/103, 104, 431.

²⁶ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 2/565; Halil, "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi", 1203, 1204.

²⁷ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/315.

²⁸ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/237-239.

²⁹ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/241, 246.

³⁰ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/243, 244.

³¹ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/164, 441; Halil, "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi", 1207.

³² Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 2/921; Halil, "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi", 1204; Turgay, "Tabiu'unun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri", 106; Duman, "Tabiün Döneminde Tefsir Faaliyetleri (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)", 231.

³³ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 2/781; Halil, "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi", 1204, 1205; Turgay, "Tabiu'unun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri", 106; Duman, "Tabiün Döneminde Tefsir Faaliyetleri (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)", 231, 232.

³⁴ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 2/919.

³⁵ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 2/575; Halil, "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi", 1203.

2. Dahhâk b. Müzâhim'in İbadetler Bağlamında Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımı

Bilindiği üzere Kur'an-ı Kerim'in ana konularından birisi de ahkâma dair âyetlerdir. Kur'an'da yüz elli ilâ beş yüz arasında ahkâm âyetinin olduğu iddiası³⁶ müfessirleri, bu âyetlerden fikhî hüküm elde etmeye sevk etmiş; hatta tefsir tarihi içerisinde "*Fikhî Tefsir*" adıyla bir tefsir ekolü teşekkül etmiştir. Kur'an'ın bilhassa ameli hüküm içeren âyetlerini anlama ve tefsir etme olarak tanımlanan fikhî tefsirin teşekkülünden önce selef ulemâsı, ahkâma yönelik âyetleri yorumlamış ve bu âyetlerden fikhî hükümler istinbât etmişlerdir. Onların ahkâm âyetlerinden hüküm çıkarma metodu, Kur'an'ın diğer âyetlerini tefsir etme metodlarında olduğu gibi uzunca açıklama değil; kısaca görüş belirtme mahiyetinde olmuştur.³⁷ Tâbiîn âlimlerinden Dahhâk b. Müzâhim'in de aynı minval üzere Kur'an'ın fıkha dair âyetlerinden çeşitli hükümler çıkarttığı görülmektedir. Bu anlamda onun da diğer selef âlimleri gibi konuyla ilgili detaylar vermediği; aksine kısa bir fikir beyanında bulunarak konuyla ilgili görüşünü ifade ettiği gözlemlenmektedir. Onun ahkâm âyetlerini yorumlarken bazen sahâbe ve tâbiîn âlimlerinin görüşleriyle aynı minvalde hareket ettiği gibi bazen de kendine has fikhî görüşler serdettiği müşahade edilmektedir.³⁸ Bu makalede onun âyetler üzerinden ibadetlerle ilgili görüşleri incelenecektir.

1.1. 2.1. Temizlik ile İlgili Görüşleri

2.1.1. Abdest ile İlgili Görüşleri

Kur'an-ı Kerim'de abdest konusu, Mâide Sûresi'nin 6. âyetinde ele alınmaktadır. Dahhâk b. Müzâhim, abdest hususundaki görüşlerini bu âyetin tefsirinde zikretmektedir. İlgili âyet şöyledir:

"Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı da (yıkayın). Eğer cünüp oldunuz ise, boy abdesti alın. Hasta, yahut yolculuk halinde bulunursanız, yahut biriniz tuvaletten gelirse, yahut da kadınlara dokunmuşsanız (cinsî birleşme yapmışsanız) ve bu hallerde su bulamamışsanız temiz toprakla teyemmüm edin de yüzünüzü ve (dirseklerle kadar) ellerinizi onunla meshedin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez; fakat sizi tertemiz kılmak ve size (ihsan ettiği) nimetini tamamlamak ister; umulur ki şükredersiniz."³⁹

Bu hususta Dahhâk'ın yaptığı izahlara bakıldığında onun Hz. Peygamber'in yaptığı gibi kişinin abdesti bozulmadığı müddetçe tek bir abdestle beş vakit namazın tümünü kılabilceğini ifade ettiği görülmektedir.⁴⁰ Bu konuda Dahhâk'ın selef âlimleriyle

³⁶ Abdolvahhâb Hallâf, *İlmü uşûl'l-fikh* (Kahire: Mektebetü'd-Da'vetül-İslamiyye, 1956), 32-34; Murat Sarıgül, *el-Alûsî'nin Rûhu'l-Me'ânî İsimli Eserinde Ahkâm Tefsiri* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 40-43; Ahmet Alabalık, "Tedvin Dönemi Öncesi Ahkâm Âyetlerinin Tefsiri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* (ASEAD) 10/4 (2023), 415.

³⁷ Zehebî, et-Tefsir ve'l-müfessirîn, 2/319-349; Sarıgül, *el-Alûsî'nin Rûhu'l-Me'ânî İsimli Eserinde Ahkâm Tefsiri*, 37-46; Mustafa Hocaoglu, *Ahkâm Tefsirlerinin Usul Açısından Mukayesesi* (Cessâs, Herrâsî ve İbn Arabî Örnekleri) (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 19-44; Hüseyin Tekin Gökmenoğlu, "Ahkâm Tefsirleri ve Özellikleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1994), 203-216; Yakup Yüksel, "Fıkıh Tefsir Geleneğinde 'Ahkâm-ı Kur'âniyye'nin Yeri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015), 162-165; Ahmet Gül, "Sahâbe Tefsirinde Fikhî Yönelim", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/23 (15 Aralık 2019), 494, 495.

³⁸ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsirü Dahhâk*, 1/121-124, 276, 316-327.

³⁹ el-Mâide 5/6.

⁴⁰ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsirü Dahhâk*, 1/321.

hemfikir olduğu söylenebilir. Müfessirler, her ne kadar âyetin zahirinden her namaz için ayrı bir abdest alınması gerektiği anlaşılsa da konuyla ilgili Hz. Peygamber'in "Eğer abdestli değilseniz" sözüne binaen kişinin abdestli olması durumunda tüm namazları tek bir abdestle kılabilceği hükmünün ortaya çıktığını belirtmişlerdir.⁴¹

Yine Dahhâk, Suheyb b. Sinan'ın (ö. 38/659) naklettiği rivayete dayanarak Ramazan ayında kişinin ağzına ve burnuna su vermesinin Hz. Peygamber tarafından yasaklandığını belirtmektedir.⁴²

Mâide Sûresi'nin 6. âyetinin devamının tefsirinde ise Dahhâk'ın konuyla ilgili sahâbeden gelen iki farklı görüşü ele aldığı görülmektedir. Birinci görüşe göre âyette geçen "وَأَرْجُلَكُمْ" ifadesinin "وَأَيْدِيَكُمْ وَجُوهَكُمْ" ifadeleri üzerine atfedilerek fethalı okunması sonucu âyetin anlamının ayakların yıkanması şeklinde olması iken; ikinci görüşe göre "وَأَرْجُلَكُمْ" ifadesinin esreli okunarak "بِرُءُوسِكُمْ" ifadesinin üzerine atfedilip ayakların mesh edilmesi anlamına gelmesidir. Yani sahâbe, "وَأَرْجُلَكُمْ" kelimesinin fethalı veya esreli okunmasına bağlı olarak konuyla ilgili ayakların yıkanması veya mesh edilmesi gibi iki farklı görüş ortaya atmıştır.⁴³ Bu görüşlerden birincisine göre Abdullah b. Mesud (ö.32/652), Hz. Ali (ö. 40/661), İbn Abbas (ö. 68/687), Urve b. Zubeyr (ö. 94/713), Hişam b. Urve'nin (ö. 146/763) babasından fethalı okunması nakledilirken; Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711) kesreli okuyuş nakledilmiştir. Hicaz ve Iraklılar da kesreli okuyuşu tercih etmiştir. Tâbiîn'den Mücâhid (ö. 103/721), Atâ (ö. 114/732), Katade (ö. 117/735), Süddi (ö. 127/745) vb. âlimler, fethalı okunması gerektiğini söylerken; İbn Abbas'ı dayanak olarak göstermişlerdir. Dahhâk'ın sahâbeye dayanarak serdettiği bu her iki görüşün de selef âlimlerince tartışıldığı; bazılarının yıkamayacağını bazılarının ise mesh etmeyi esas aldığı ifade edilebilir. Ancak müfessirler, ayakların yıkanması görüşünün daha ağır bastığını ve âlimlerin çoğunun bu görüşü benimsediğini ifade etmektedirler.⁴⁴

2.1.2. Gusûl ile İlgili Görüşleri

Gusûl konusunu ele alan Nisâ Sûresi'nin 43. âyetinde yer alan "وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا" ifadesinin tefsiri bağlamında müfessir Dahhâk'ın yorumu dikkat çekicidir. Dahhâk, ayetteki "عَابِرِي سَبِيلٍ" (yolcu) istisnasından hareketle, su bulamayan bir yolcunun cünüp haldeyken dahi namaz kılabilceğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşım, onun söz konusu hükmü, yolcuya tanınan bir ruhsat olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla Dahhâk, âyeti, cünüplük halinin yolculuk şartlarında namazın edasına engel olmayacağı yönünde tefsir etmiştir.⁴⁵ Görüldüğü kadarıyla hiçbir müfessirden bu görüşü destekler nitelikte bir hüküm beyan edilmemiş; hatta bu görüşe karşı çıkmıştır. Zira onlar Hz. Peygamber'in (s.a.v.) cünüp olarak namaz kılmadığını ifade etmişlerdir. Öte taraftan

⁴¹ Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/68-70; Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Darü İhyâ'ü't-Türâsî'l-'Arabî, 1992), 3/330; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 3/20; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, thk. Abdulkadir Ahmet Âta (Riyad: Mektebetü Riyade'l-Hadise, t.s.), 2/15.

⁴² Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/321, 322; Taberî, *Câmi'u'l-beyân'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 8/179.

⁴³ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/321, 322; Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/76-79; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/325-370.

⁴⁴ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/76-79; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 3/22-24; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/325-370; Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîr*, thk. Muhammed Ahmed Abdülmecud (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2010), 3/452; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 2/15.

⁴⁵ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/290.

müfessirler, meselenin Dahhâk'ın anladığı gibi cünüp iken namaz kılmakla ilgili olmadığını; cünüp iken mescidin içinde kalmak veya oradan geçmekle ilgili olduğunu ifade etmişlerdir. Zira onlar, sahâbeden bir şahsın geceyi mescitte geçirip uyandığında cünüp olduğunu ve bahsi geçen ayetin bu hadise üzerine nâzil olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁶

2.1.3. Teyemmüm ile İlgili Görüşleri

Dahhâk, Nisa Sûresi'nin yukarıda verilen 43. âyetinin tefsirinde, vücudunda yara olan bir kişinin hastalığının artması korkusuna binaen abdest yerine teyemmüm yapabileceğini ileri sürmüştür.⁴⁷ Müfessirlerin ekserisi de onunla aynı kanaati paylaşmışlardır. Bu görüşe göre, abdest almak suretiyle hastanın hayatı bir riskle karşılaşması veya mevcut rahatsızlığının şiddetlenmesi durumunda, abdestin yerine teyemmüm ile yetinmesi gerekir. Zira ibadetlerin temel amaçlarından biri, insanın bedenî ve ruhî sağlığını korumak; onu zarar ve ziyandan uzak tutmaktır. Dolayısıyla, ibadetin aslî bir vasıtası olan temizlik, kişinin sağlığına tehdit oluşturduğu takdirde, şer'î hükümlerde öngörülen ruhsat çerçevesinde hafifletilmiş bir alternatifle (teyemmüm) yerine getirilebilir.⁴⁸

2.1. 2.2. Namaz ile İlgili Görüşleri

Hûd Sûresi'nin 114. âyeti, namaz vakitlerini konu edinmektedir. Âyet şöyledir:

"Gündüzün iki ucunda, gecenin de ilk saatlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri (günahları) giderir. Bu, öğüt almak isteyenlere bir hatırlatmadır."⁴⁹

Dahhâk'a göre bu âyette geçen "Gündüzün iki ucu" ifadesinden kasıt, birinci taraf sabah, öğle ve ikindi ya da sabah ve ikindidir. İkinci taraf ise, akşam veya ikindidir.⁵⁰ Ona göre devamında geçen "Gecenin de ilk saatleri" ifadesinden kasıt ise akşam ve yatsı namazlarıdır.⁵¹ Klasik müfessirlerden Kurtubî, "gündüzün iki ucu" tabirinin hangi vakitleri kastettiği konusunda Dahhâk'tan farklı bir görüş benimsemiştir. Kurtubî'ye göre bu tabir, gündüzün başlangıcı ile sonunu, yani sabah ve ikindi namazlarını ifade etmektedir. Bu yoruma, çağdaş dönem müfessirlerinden İbn Âşûr (ö. 1973) da katılmaktadır.⁵²

Bakara Sûresi'nin 238. âyetinde belirtilen "وَالصَّلَاةَ الْوُسْطَىٰ /orta namaz"ın hangi namaz olduğu ile ilgili Dahhâk'ın "bu namaz, ikindi namazıdır." şeklinde görüş belirttiği görülmektedir.

⁴⁶ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/87-91; İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2003), 1/556; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahrü'l-muḥîṭ*, 3/267; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4/64; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 1/700, 701; Muhammed Abduh-Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr* (Kahire: Dârü'l-Menâr, 1947), 5/117; İbn Âşûr, Muhammed el-Fâzîl b. Muhammed et-Tâhîr b. Muhammed et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dârü't-Tunusiyye, 1984), 5/63-65.

⁴⁷ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/290.

⁴⁸ Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîye, 2003), 1/455, 456; Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/92-112; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 1/701-703; Abduh-Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 5/118, 119; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 5/66; Süleyman Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 74, 75.

⁴⁹ Hûd 11/114.

⁵⁰ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/455.

⁵¹ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrü Dahhâk*, 1/456.

⁵² Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 11/226-233; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 12/179.

Onun bu görüşü, sahâbe ve tâbiîn âlimlerine dayanmaktadır.⁵³ Taberî, Cessâs ve Kurtubî gibi müfessirlerin çoğuna göre de "orta namaz" ikinci namazdır.⁵⁴

Cuma Sûresi'nin 9. âyetinde yer alan "alışverişi bırakın" emri bağlamında müfessir Dahhâk, bu yasağın kapsamını belirli bir zaman dilimi ile sınırlandırmaktadır. Ona göre, Cuma günü öğle namazı vaktinin girdiği andan itibaren yani güneşin tam tepe noktasına ulaştığı zeval vaktinden sonra alışveriş yapmak haram hükmünü almaktadır. Bu yaklaşım, ayetteki emrin pratikte ne zaman yürürlüğe gireceğine dair bir zaman belirlemesi olarak değerlendirilebilir.⁵⁵ Müfessirlerin cuma esnasında alışverişin haram olduğu konusunda Dahhâk ile aynı görüşte oldukları bilinmekle beraber alışverişin hangi zaman diliminde haram olduğu konusunda onunla hemfikir olmadıkları görülmektedir. Onlara göre alışverişin haram olduğu vakit imamın hutbeye çıktığı vakittir.⁵⁶

Dahhâk, namazda kıraat yapılması ile ilgili görüşünü Müzzemmil Sûresi'nin 20. âyetinin tefsirinde şu şekilde zikretmektedir:

Dahhâk, Kur'an tamamının okunabileceğini; çünkü Kur'an'ın hepsinin Allah tarafından kullarına kolaylaştırıldığını ifade etmektedir.⁵⁷ Müfessirlerin bu konuda onunla hemfikir olduğu söylenebilir. Müfessirler Allah Teâla'nın kullarına önce gecenin bütününde ibadet etmelerini emrettiğini, bu ibadetlerin uygulanışı esnasında yani namaz kıldıkları esnada daha fazla Kur'an okumalarını emrettiğini, belli bir süre sonra kullarının zorlanacağını bildiği için hem gece boyunca ibadetin süresini kısaltıp hem de uzun Kur'an okumaları emrinde tolerans tanıdığını belirtmişlerdir. Bu yüzden "Kur'an'dan kolayına geleni oku" emriyle gece boyu Kur'an okuma yerine kullardan kolayına gelen âyet ve sûreleri okuması istenmiştir.⁵⁸

A'lâ Sûresi'nin⁵⁹ ilk âyetinden kasıt Dahhâk'a göre namazın rükû ve secdelerinde bu tesbihin söylenmesidir.⁶⁰ Müfessirlerin konuyla ilgili Dahhâk ile aynı görüşte oldukları ifade edilebilir. Onlar, bu âyetin Allah'ı tüm noksanlıklardan tenzih etmeyi ifade ettiği için rükû ve secdelerde söylenmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Zira Allah'ın noksan sıfatlardan münezzehe olduğunu ilan etmenin en güzel yeri Allah'ın karşısında eğilmenin olduğu rükû ve secde makamlarıdır.⁶¹

⁵³ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 1/207.

⁵⁴ Taberî, *Câmi' u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 4/369-371; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/155; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/175-180; Yusuf Ziya Kurtuluş, *Ahkâm Tefsirlerinde Kıraat Farklılıkları el-Cessâs'ın Ahkâmı'l-Kur'ân ve el-Kurtubî'nin el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân Örnekleri* (İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 120-127.

⁵⁵ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 2/864.

⁵⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/327; Taberî, *Câmi' u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 22/641-643; Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 10/13; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 20/474-476.

⁵⁷ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 909.

⁵⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/479; Taberî, *Câmi' u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 23/395-400; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 21/320-323.

⁵⁹ el-A'lâ 87/1.

⁶⁰ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 2/955.

⁶¹ Taberî, *Câmi' u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 24/311; İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Girnâfî el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 5/468.

3.1. 2.3.Oruç ile İlgili Görüşleri

Dahhâk'ın Bakara Sûresi'nin aşağıda meâli verilen 183 ve 184. âyetlerinin tefsirinde oruç ile ilgili görüşlerinin şu şekilde olduğu görülmektedir.

"Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz. Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder. (İhtiyarlık veya şifa umudu kalmamış hastalık gibi devamlı mazereti olup da) oruç tutmaya güçleri yetmeyenlere bir fakiri doyuracak fidye gerekir. Bununla beraber kim gönüllü olarak hayır yaparsa, bu kendisi için daha iyidir. Eğer bilerseniz (güçlüğüne rağmen) oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır."⁶²

Ona göre, ilk gelen oruç emrinin gecenin üçte birinden başladığını ve yeme-içme ile cinsel ilişkinin bu saatten sonra yasaklandığı, ikinci emirle beraber gecenin bütününde yeme-içme ve cinselliğin helal kılındığını ifade etmektedir. Ona göre ilk oruç emrinde oruç tutmayanlar için fidye verme şartı vardı. Yani isteyen oruç tutar isteyen ise oruç tutmayıp onun yerine fidye verirdi. İkinci oruç emrinin belirttiği 185. âyetle beraber fidye uygulamasının emredildiği 183 ile 184. âyetler nesh edilmiştir.⁶³ İkrime (ö. 105/723), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) gibi selef âlimlerinin de bu konuda Dahhâk gibi düşündükleri görülmektedir. Onlara göre de oruç ilk önce emredildiğinde tercihe göre ya oruç tutulurdu yahut fidye verilirdi. Fidyeye tercihi ikinci kertede nesh edilmiştir.⁶⁴ Yine Dahhâk'a göre oruç tutacak güçte olmayan yaşlıların tutamadıkları her bir gün oruç için bir fakiri doyurmaları gerekmektedir. Ona göre hamile kadınların ise oruç tutmamaları durumunda fidye vermeleri gerekmez.⁶⁵ Müfessirler, Dahhâk'ın oruç tutacak güçte olmayan yaşlıların oruç tutmayıp bunun yerine her bir gün için fidye verebilecekleri görüşüne katıldıkları ifade edilebilir.⁶⁶ Ancak hamile kadınların fidye vermeleri gerekmediği konusunda Dahhâk ile aynı fikirde olmadıkları görülmektedir. Onlar hamile kadınların doğumdan sonra tutmadıkları gün sayısı kadar oruç tutmaları gerektiği kanaatini paylaşmışlardır.⁶⁷

Bakara Sûresi'nin 185. âyetinde geçen "Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez." ifadesine dayanarak Dahhâk'ın seferde iken oruç tutmayı kerih gördüğü anlaşılmaktadır. Yine o, hasta veya seferde iken tutulmayan gün sayısınca iyileşince veya mukîm olunca tutulması gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁸ Müfessirlerin bazılarının yolcu iken oruç tutmanın kerih olduğu görüşü destekledikleri; hatta bazılarının yolcu iken oruç bozmanın vacip olduğu yönünde görüş serdettikleri görülmektedir. Çünkü âyetle Allah'ın kulları için kolaylık istediği; zorluk istemediği ifade edilmektedir. Müfessirlere

⁶² el-Bakara 2/183, 184.

⁶³ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 1/174.

⁶⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 3/162-164; Hâzîn, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzîn el-Bağdâdî, *Lübâbü't-te'vîl fî me'ânî't-tenzîl*, thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 1/110, 111.

⁶⁵ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 1/175.

⁶⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 3/164-166; Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), 5/85-88.

⁶⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 3/179, 180; Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/416-422; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/223; Muhammed Ali Sâbûnî, *Revâ'i'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân* (Şam: Mektebetü'l-Gazzâlî, 1980), 1/210.

⁶⁸ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 1/176.

göre hasta ve yolcuların, iyileştiklerinde veya mukîm durumuna geldiklerinde tutmadıkları her gün için kaza orucu tutmaları gerekmektedir.⁶⁹

4.1. 2.4. Zekât ile İlgili Görüşleri

Dahhâk, zekâtın nerelere verileceği ile ilgili görüşünü Tevbe Sûresi'nin 60. âyetinde şu şekilde ifade etmektedir:

"Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm'a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda olana, yolda kalana mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir."⁷⁰

Dahhâk, âyette bahsi geçen "yoksulları/fakirleri", hicret edenler;" düşkünlere/miskinleri" ise hicret etmeyenler şeklinde yorumlamıştır. Ona göre normalde zengin iken yolculuk esnasında parası olmayanlara da zekât verilebilir.⁷¹ Bazı müfessirlerin Dahhâk gibi düşünüp fakirleri hicret etmeyenler; miskinleri ise hicret edenler şeklinde yorumlamaları genel kanaatin dışında bir görüş olarak kabul edilmiştir. Zira müfessirlerin çoğuna göre fakirler, zayıf ve güçsüz kimseler iken; miskinler ise güçsüz olmadığı halde muhtaç olan kimselerdir. Bazı müfessirlerin ise, fakiri, istemeyen/dilenmeyen; miskini ise, isteyen/dilenen şeklinde tavsif ettikleri görülmektedir.⁷² Müfessirlere göre zengin olduğu halde yolculuk esnasında yanında parası olmayanlar fakir hükmünde oldukları için onlara zekât verilebilir. Yani onların bu konuda Dahhâk gibi düşündükleri ifade edilebilir.⁷³

5.1. 2.5. Hac ile İlgili Görüşleri

Dahhâk b. Müzâhîm, hac ibadetiyle ilgili görüşlerini, Bakara Sûresi'nin aşağıda meâlî verilen 196. âyetinin tefsirinde şu şekilde ifade etmektedir.

"Hacci ve umreyi Allah için tam yapın. Eğer (bunlardan) alıkonursanız kolayınıza gelen kurbanı gönderin. Kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidye gerekir. (Hac yolculuğu için) emin olduğunuz vakit kim hac günlerine kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban kesmek gerekir. Kurban kesmeyen kimse hac günlerinde üç, memleketine döndüğü zaman yedi olmak üzere oruç tutar ki, hepsi tam on gündür. Bu söylenenler, ailesi Mescid-i Haram civarında oturmayanlar içindir. Allah'tan korkun. Biliniz ki Allah'ın vereceği ceza ağırdır."⁷⁴

O, âyette emredilen hac ve umre ibadetlerinin helal parayla yapılması gerektiğini; haram parayla yapılan bu ibadetlerin geçeriz olduğunu ifade etmektedir.⁷⁵ Dahhâk'a göre âyette geçen "kim hac günlerine kadar umre ile faydalanmak isterse" ifadesinden kastedilen umre hac günlerinde yapılan umredir. Ona göre âyette bahsedilen "kolayına gelen bir

⁶⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 3/204; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/112; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 5/96.

⁷⁰ et-Tevbe 9/60.

⁷¹ Dahhâk b. Müzâhîm, *Tefsîrû Dahhâk*, 1/410, 411.

⁷² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/176; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 11/511; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 16/110-113.

⁷³ Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmi'zî'l-tenzîl ve 'uyûnî'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, thk. Şeyh Adil Ahmet Abdülmevcüd (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998), 3/60; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 16/116.

⁷⁴ el-Bakara 2/196.

⁷⁵ Dahhâk b. Müzâhîm, *Tefsîrû Dahhâk*, 1/181.

kurban" ise Mücâhid, İkrime (ö. 105/723), Atâ gibi tâbiîn âlimlerinin de belirttiği gibi koyun kurban etmektir.⁷⁶ Müfessirlerin umrenin hac günlerinde yapılması gerektiği noktasında Dahhâk gibi düşündükleri görülmektedir. Ancak hac günlerinde yapılmayan umrenin geçerli olup olmadığı konusunda müfessirlerin iki farklı görüş serdettikleri görülmektedir. Bazılarına göre geçerli, bazılarına göre ise geçersizdir. Müfessirlere göre burada kastedilen kurban ise Dahhâk'ın dediği gibi koyun kurban etmektir.⁷⁷

Bakara Sûresi'nin 197. âyetinde geçen "kim hacca niyet ederse" ifadesinden kasıt Dahhâk'a göre ihramlı olmaktır.⁷⁸ Müfessirlerin de "hacca niyet ederse" ifadesinden ihramlı olmanın kastedildiğini ifade ettikleri görülmektedir.⁷⁹

Ona göre Bakara Sûresi'nin 203. âyetinde geçen "sayılı günler" den kasıt ise, sahâbe ve tâbiîn âlimlerinin de ifade ettiği gibi teşrik günleridir. Bu günler ise kurban bayramının dört günüdür.⁸⁰ Müfessirlerin de "sayılı günler" ifadesinin teşrik günleri olan bayramın dört gününe karşılık geldiğini belirterek bu konuda Dahhâk ile aynı fikirde oldukları izlenmektedir.⁸¹

İhramlıyken avlanmanın hükümleri Mâide Sûresi'nin 95. âyetinde belirtilmektedir:

"Ey iman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâbe'ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezası), fakirleri doyurmaktan ibaret bir keffârettir, yahut onun dengi oruç tutmaktır. Ta ki (yasak av yapan) işinin cezasını tatmış olsun. Allah geçmişi affetmiştir. Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan karşılığını alır. Allah daima galiptir, öç alandır."⁸²

Bu âyetin tefsirinde konuyla ilgili görüş belirten Dahhâk, âyette geçen "İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır." ifadesini, avlanılan hayvanın devekuşu gibi boynuzu olmayan vahşi bir hayvan olması durumunda bu hayvanın benzeri olan deve gibi boynuzsuz bir hayvanın kurban edilmesi; eğer avlanılan hayvan boynuzlu ise o zaman inek gibi boynuzlu bir hayvanın kurban edilmesi gerektiği şeklinde tefsir etmiştir. Ona göre eğer avlanılan hayvan geyik türünde bir av ise o zaman onun yerine koyun türü bir hayvanın kurban edilmesi gerekmektedir. Bu görüşün sadece Dahhâk tarafından serdedildiği görülmektedir.⁸³ Müfessirlerin de avlanılan hayvanın benzeri bir hayvanın kurban edilmesi konusunda Dahhâk ile aynı görüşte oldukları görülmektedir. Ancak onların çoğu, benzer hayvanın boynuzlu olup olmadığından bahsetmemekte ve avlanılan hayvanın fiyat olarak bir benzerinin kurban edilmesini şart koşmaktadır.⁸⁴

⁷⁶ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 1/182; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/231-233.

⁷⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 5/165-167; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr* (Beyrut: Dârü'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981), 1/129.

⁷⁸ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 1/183.

⁷⁹ Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *el-vecîz fî tefsîri-kitâbi'l-'azîz*, thk. Safvan Adnan Davudî (Şam: Dârü'l-Kalem, 1995), 157; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/129.

⁸⁰ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 1/186; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/265-268.

⁸¹ Vâhidî, *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 159; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/130.

⁸² el-Mâide 5/95.

⁸³ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 1/335.

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/294; Vâhidî, *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 336; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Aziz Dağıtım), 3/342.

6.1. 2.6. Kurban ile İlgili Görüşleri

Hz. İbrahim'in duasının aktarıldığı En'âm Sûresi'nin

"De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir."⁸⁵

meâlindeki 162. âyetinde geçen "نُسُكٍ/nüsûk" kavramını Dahhâk, kurban olarak açıklamıştır. Aynı görüş, Said b. Cübeyr, Mücahid, Süddî, Katade gibi diğer tâbiin âlimleri tarafından da dile getirilmektedir.⁸⁶ Müfessirlerin çoğu Dahhâk ile hemfikir olmakla beraber bazılarının bu kavramı "din, ibadet, hac menâsiki, Allah'a yaklaştıran şeyler" olarak tanımladıkları gözlemlenmektedir.⁸⁷ Dahhâk'a göre kurban kesilirken tek ayağı bağlanmalı ve o şekilde yere serilerek kurban edilmelidir.⁸⁸

Yine Kevser Sûresi'nin 2. âyetinde geçen "النَّحْرُ/nahr" ifadesi, Dahhâk'a göre kurban kesmek anlamına gelmektedir.⁸⁹ Müfessirlerin çoğunun da bu konuda Dahhâk gibi düşündükleri izlenmektedir.⁹⁰

Sonuç

Tâbiin neslinin önde gelen müfessirlerinden biri olan Dahhâk b. Müzâhim, her ne kadar kendisinden nakledilen rivâyetlerle şöhret bulmuş olsa da bu durum, onun müfessir kimliğini gölgelemediğine işaret etmektedir. Zira o, tefsir ilminin yapı taşlarını oluşturan mümtaz âlimlerinden biri olarak kayıtlara geçmeyi başarmıştır.

Onun Kur'an'ı Kur'an'la, Kur'an'ı sünnetle, sahâbe ve tâbiin âlimlerinin sözleriyle tefsir etmesi; tefsirde esbâbü'n-nüzûl, nâsih-mensûh, harufu mukatta'a, garibu'l-Kur'an, Mekkî-Medenî ve muhkem-müteşâbih gibi ulumû'l-Kur'an konularına başvurma, bir metot olarak tefsirin teşekkülüne çok yönlü bir katkı sağlamıştır.

Dahhâk'ın kelime tahlilleri yaparak pek çok Kur'anî ifadeye açıklık getirmesi de, onun tefsir ilmine sağladığı katkılar arasında sayılabilir. Sahâbeden aldıkları eğitim sayesinde Dahhâk'ın diğer tâbiin müfessirleriyle beraber tefsir ilminde açtıkları çığır vesilesiyle sonradan gelen müfessirler, bu ilmi genişleterek onu müstakil bir ilim dalı haline getirmişlerdir.

Dahhâk'ın ahkâm âyetlerinden hüküm istinbât edebilme yeteneği, onun ilimdeki derinliğinin bir göstergesidir. Tefsirine bakıldığı zaman onun sadece rivâyetleri baz alarak tefsir yapmadığı; rivâyetleri değerlendirerek kendine has görüşler ortaya attığı müşahade edilebilir. Bu durum, onun ilmi kapasitesinin yanı sıra bu ilmi değerlendirme ve işleme yeteneğinin de ne kadar yüksek olduğunun bir kanıtıdır.

Dahhâk, Kur'an âyetlerinden fıkıh hükümler istinbât edebilme yönüyle de dikkatleri üzerine çekmeyi başarmış ve tefsirin olduğu gibi fıkıh ilminin de temelini oluşturan

⁸⁵ el-En'âm 6/162.

⁸⁶ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 1/360; Taberî, *Câmi'u'l-beyân'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 10/46-48; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 9/138, 139.

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/419; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 9/138, 139.

⁸⁸ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 2/589, 590.

⁸⁹ Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsîrû Dahhâk*, 2/991.

⁹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 4/880; Taberî, *Câmi'u'l-beyân'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 24/692-694; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 10/628; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 22/524-526.

normların teşekkülünde pay sahibi olmuştur. Nitekim ahkâm âyetlerine yönelik yaptığı içtihatların sonraki âlimler tarafından da kabul edildiği gözlemlenmektedir. Onun gerek sahâbe ve tabiîn âlimlerine dayanarak gerekse ferdi olarak ahkâm âyetlerine getirdiği kısa, net ve özgün yorumlar, Kurtubî gibi ahkâm tefsiri âlimleri için yol gösterici yorumlar olarak kayıtlara geçmiştir. Bilhassa onun ibadetler konusuna dair re'ye dayalı ortaya koyduğu bazı orijinal düşünceler, tefsir ve fıkıh kitaplarında yerini almış ve sonraki ulemâ tarafından da kabul edilmiştir.

Dahhâk'ın ahkâm konularının çoğunda görüş serdettiği; bazı istisnalar olmakla beraber bu görüşlerin genel kanaate uygun olduğu görülmektedir. Bu da İslam fıkhnın teşekkülüne olan katkısını ortaya koyan bir delil olarak karşımızda durmaktadır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
BenzerlikTaraması	Yapıldı – Turnitin
EtikBildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
ÇıkarÇatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

Abduh, Muhammed-Rızâ, Reşîd. *Tefsîrü'l-Menâr*. 12 Cilt. Kahire: Dârü'l-Menâr, 2. Basım, 1947.

Abdülhamid, Muhsin. *Tetavvûru Tefsîrü'l-Kur'ân* (Bağdat: t.s.).

Ahmet Alabalık, "Tedvin Dönemi Öncesi Ahkâm Âyetlerinin Tefsiri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* (ASEAD) 10/4 (2023), 411-423. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/80484/1356232>

Arslan, Yahya. "Türk Müfessir Dahhâk b. Müzâhim ve Tefsiru Dahhâk", 2. *Uluslararası Türkiyât Kongresi Çankırı* (2023), 889-899. <http://ktpmakale.isam.org.tr>.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâü't-Türası'l-'Arabî, 1992.

Hidâyet Aydar, "Hicrî İkinci Asırda Tefsir Hareketi: Tâbiûn Müfessirler ve Tefsirleri", *Hicri İkinci Asırda İslami İlimler*, (2022), 323-392. <https://isamveri.org>.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr. 8 Cilt. Riyad: Dârü't-Tayyibe, 1988.

Dahhâk, Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî, *Tefsîrü Dahhâk*. thk. Muhammed Şükrü Ahmed ez-Zâviyeti, 9 Cilt. Kâhire: Dârü's-Selâm, 1999.

Doğru, Muhammed. "Dahhâk b. Müzâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8/410-411. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dahhak-b-muzahim> (20 Temmuz 2025).

Duman, M. Zeki. "Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyetleri (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1984), 209-238. <http://ktpmakale.isam.org.tr>.

Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahrü'l-muhtâ*. thk. Muhammed Ahmed Abdülmevcud. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 3. Basım, 2010.

Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*. thk. Abdulkadir Ahmet Âta. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü Riyade'l-Hâdis, t.s.

Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin. "Ahkam Tefsirleri ve Özellikleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1994), 203-217. <http://ktpmakale.isam.org.tr>.

Çâmidî, Abdurrahim Yahya el-Hamûd. *Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî ve Tefsîruhü fi Kur'âni'l-Kerîm*. Mekke: Câmiâtü Ümmü'l-Kura, 1986.

Gül, Ahmet. "Sahâbe Tefsirinde Fıkhi Yönelim", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/23 (15 Aralık 2019), 487-507. <http://ktpmakale.isam.org.tr>.

Hallâf, Abdulvahhâb. *İlmü uşûli'l-fıkḥ*. Kahire: Mektebetü'd-Da'vetü'l-İslamiyye, 8. Basım, 1956.

Halil, Hüseyin. "Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Tarihi İçindeki Konumu, Tefsir Rivâyetleri ve Değerlendirmesi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/4 (2024), 1199-1211. <http://ktpmakale.isam.org.tr>.

Hâzîn, Ebü'l-HasenAlâüddînAlî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî. *Lübâbü't-te'vîl*

fime 'âni't-tenzîl. thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2004.

Hocaoğlu, Mustafa. *Ahkâm Tefsirlerinin Usul Açısından Mukayesesi (Cessâs, Herrâsî ve İbn Arabî Örnekleri)*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010. <https://tez.yok.gov.tr>.

İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Girnâfî el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. 6 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2003.

İbn Âşûr, Muhammed el-Fâzıl b. Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dârü't-Tunusiyye, 1984.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd. 15 Cilt. Kahire: Mektebetü Kurtuba, 1. Basım, 2000.

Kurtuluş, Yusuf Ziya. *Ahkâm Tefsirlerinde Kıraat Farklılıkları el-Cessâs'ın Ahkâmı'l-Kur'ân ve el-Kurtubî'nin el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân Örnekleri*. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023. <https://tez.yok.gov.tr>.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 2006.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.

Mukâtil b. Süleymân. Ebû'l-Hasen Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1. Basım, 1981.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Revâ'i'u'l-beyân fî tefsîri âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Şam: Mektebetü'l-Gazzâlî, 3. Basım, 1980.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 4. Basım, 1981.

Sarıgül, Murat. *el-Alûsî'nin Rûhu'l-Me'ânî İsimli Eserinde Ahkâm Tefsiri*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016. <https://tez.yok.gov.tr>.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 25 Cilt. Kahire: Merkezi'l-Bühûsi ve'd-Dirasâtî'l-İslâmiyye, 2001.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*. İstanbul: TDV Yayınları, 1. Basım, 1998.

Turgay, Nurettin. "Tabi'unun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri", *Bilimname* 8/18 (2010), 93-

113. <http://ktpmakale.isam.org.tr>.

Uludağ, Süleyman. *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 1988.

Vâhidî, Ebü'l-HasenAlî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî. *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Safvan Adnan Davudî. Şam: Dârü'l-Kalem, 1. Basım, 1995.

Yüksel, Yakup. "Fıkıh Tefsir Geleneğinde 'Ahkâm-ı Kur'âniyye'nin Yeri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015), 161-181. <http://ktpmakale.isam.org.tr>.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam vd. 10 Cilt. İstanbul: Aziz Dağıtım.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Şeyh Adil Ahmet Abdülmevcüd. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan. 1. Basım, 1998.